

ТРАДИЦИОННИ НАРОДНИ БАЯНИЯ ОТ СЕЛО БРЕЗНИЦА, ГОЦЕДЕЛЧЕВСКО

Димитрия Спасова

Брезница е най-голямото село в Гоцеделчевско. Населението е смесено – мюсюлмани и малък процент християни. Сред мюсюлманското население все още е запазена вярата да се практикуват ирационални магически лекувания чрез баене. Голяма част от информаторките са водили децата или внуците си при баби-баячки. При по-продължителни заболявания, наред с научната медицина, като превантивна мярка се използват и магически методи на лечение. Леките неразположения, приписвани най-вече на урочасвания, се лекуват в семействата, тъй като голяма част от възрастните жени могат да баят. По-голямата част от баячките практикуват главно в семействата си и сред близки роднини и съседи. Въпреки това има и изявени лечителки.

Баилните ритуали се предават от поколение на поколение, от възрастни на млади, стига младите момичета да имат желанието да се научат. Същинското предаване на дарбата обаче е свързано с даването на изим от лечителката на бъдещата ѝ заместница, в момента, когато баячката решава, че е дошло времето да спре да практикува.

Няма специален ритуал за даването на изим. Това се извършва най-често вкъщи. Баячката извиква своята по-млада бъдеща заместница, описва подробно ритуала и казва текста на лекуванията, които знае. Накрая повтаря три пъти: “От мен – на теб!” След като предаде изима баячката губи способностите си. Но докато не го направи, дори да е казала текста на съответното баене на някой друг, тя не губи силата си. Човекът, чул и запомнил текста, не може да лекува, освен ако не го е откраднал. Кражбата на баилката става по време, когато се извършва ритуалът върху болен човек. Желаетият да се научи присъства и се опитва да запомни изречените заклинателни формули.

Въпреки смесената религиозна принадлежност, в Брезница не се наблюдава практиката баянията да се пазят строго за съответната религиозна група. Има случаи, при които лечебните магически ритуали се предават от християни на мюсюлмани и обратно. Именно такъв е случаят с информаторката Сале Алим. Тя лекува животни, ухапани от змия, прави блажило, бае при урочасване и прозори. Получила е изим, да “чука от прозори”, от своя съседка християнка по описания вече начин.

Болестта прозорие е известна още като половин глава, а симптомите се изразяват в много силно главоболие. Лекуването на прозорие се извършва в градина, където се отглеждат овощни дървета. В ритуала вземат участие лечителката и болният. Лечителката застава до дървото, хваща три филиза, удря с тях три пъти главата на страдащия и му задава въпроса:

– Какво искаш? Прозори ли искаш или връши кръши?

Болният отговаря:

– Не искам прозори, искам връши кръши!

След това сцената се разиграва още два пъти, т. е. общо три за целия ритуал. С това лекуването приключва.

Лекуването на болестта прозорие е изцяло ирационално. Ритуалът не е свързан с използването на дълги словесни заклинания; обредните действия се ограничават до използването на младите клони на овощното дърво; не се пият отвари, приготвени от листата, плодовете или семената на растението. Въпреки това този тип магическо лекуване се е запазил до днес. Това вероятно е знак за жизнеността на представите, залегнали в неговите основи. Ето защо, за да се разбере същността на баенето, е необходимо да се проследи символиката на ритуала. Най-вероятно тя е възникнала още в древността, за което говори подчертаната вече ирационалност. В древността е съществувал култ към места и предмети, които свързват трите свята – хтоничния, земния и небесния (Елиаде 2000: 285–305). Трите космически зони се свързват посредством една централна ос, която може да бъде представена чрез космическата планина, дървото на света, храма, двореца, обикновената къща и чрез хиляди други символи. Космическата символика, вложена в свързващата световите централна ос, дава възраждаща сила на дървото като символ на дървото на живота. Дървото, клонката, тревите, зеленината като цяло са различни кодове на дървото на живота (Елиаде 2002).

Лечебните свойства на растенията са широко известни и се използват при редица заболявания. В баенето от Брезница обаче растението е част от лечебния ритуал не във връзка с доказани положителни лечебни свойства. По-вероятно е, идеята да е била чрез магически ритуал да се прехвърли силата на дървото върху болния. Това е поредното свидетелство за древните корени на лекуването.

Пречупени през призмата на архаичното съзнание, ирационалните за съвременния човек елементи на обредното лекуване на прозорие придобиват ясен смисъл. Магическият ритуал цели да прехвърли възраждащата сила на зеленината върху болния. За да се постигне желаният ефект, се наслагват множество символи на възраждащите природни сили. Първият символ е дървото.

Овощното дърво се възражда всяка година през пролетта чрез новата зеленина, която на есен умира, за да се подготви за следващия цикъл, т. е. за следващата пролет и за следващото ново раждане. В Гоцелчевско е разпространено схващането, че няма старо дърво, ако се грижиш добре за него. В това народно вярване може да се забележи връзката между овощното дърво и дървото на живота, защото дървото на живота представя Космоса именно в процес на постоянна регенерация. Поради тези свои качества дървото се е превърнало в религиозен обект, символизиращ огромната благотворна сила на космическата енергия (Елиаде 2000: 285–305).

Вторият символ е клонката. Клонът е много стар символ, представящ космическото дърво. Като символ на природните сили, клонът присъства в различни ритуали в българската народна култура. На Гергьовден с клони се закичват къщите, оборите, хората срещу зли сили и за здраве (Теодоров 1999). Със зелени клони в Гоцеделчевско се закичват новопосадените ниви. Този ритуал се прави, от една страна, да се маркира нивата, т. е. да се постави знак за овчарите, за да я пазят от минаващите стада с домашни животни, а, от друга, за да се продуцира плодородие и да се запази здрава реколтата, което вероятно е по-старото и вече забравено като символика значение на ритуалната практика. Друг ритуал, който напомня на баенето при прозорие от Брезница, е сурвакането на Нова година. Още повече, че смисълът на сурвакането е пожелание и обредно осигуряване на здраве чрез докосване със сурова, свежо откъсната клонка (Енциклопедия 2003). Клонката е най-често от дряново дърво. Но когато не може да бъде намерен дрян, сурвачката се прави от друго дърво, което задължително трябва да бъде плодно и родовито (Йорданова 1996: 31). Чрез ритуалното сурвакане на хората, животните, дърветата, които не дават плод, семена, както и чрез изобилието от храна на трапезата по време на новогодишните празници, се цели продуцирането на плодородие през настоящата година (Василева 1988: 64–85).

В нашия случай целта на магическото лекуване е осигуряването на здраве. За лекуването на прозори, подобно на сурвакането, се избират млади клони и по-точно – филизи. Филизите са най-младите клони по дървото. Те са здрави, растат бързо. Чрез тези свои качества, за едно традиционно съзнание, филизите символизират вечното подмладяване на дървото и същевременно са гаранция за реколтата.

Според принципите на хомеопатичната магия, за да се постигне желаният резултат при даден магичен ритуал, се използват тези качества на растителността, предметите и др., които са най-близки до търсения ефект (Фрейзер 1984: 24–45). Има много примери от народната култура, които показват как магическите свойства на растителността се прехвърлят върху човека. Един такъв пример е перуниката. Перуника се е слагала в китките и венците на младите девойки, защото се е вярвало, че която мома има китка от перуника, може да омагьоса всички ергени. Подобни свойства, съответно положителни или отрицателни, притежават и редица други цветя, дървета и храсти (Маринов 1994: 102–115). Именно тези свойства на растителността се използват за правене на магии, за предпазване от зли сили или както е в ритуалното лекуване на прозори — за осигуряване на здраве.

От друга страна, клонката присъства в много древни изображения. Клонка е изобразена в апликация от тракийското съкровище от Летница, върху съд от Рогозенското съкровище, върху оброчни плочки от римския период в Тракия, върху съд от съкровището от Над Сент Миклош и т.н.

В апликацията, изобразяваща хиерогамия от Летница, клонката е в ръцете на Великата богиня. Според Ив. Маразов, с нея тя удря младоженците за здраве и плодородие. Като паралел на тази сцена от скитското изкуство се сочи пластинка от Сахновка. Върху нея е представен свещеният брак между Великата богиня и скитския владетел. Зад богинята е изобразен младеж, който вее над главата ѝ с клонка (Раевски 1984: 26–29). Тези два примера показват, че една от основните функции на клонката като обреден предмет е продуцирането на плодородие и съответно – на здраве.

Едновременно с това съществуват много паметници на древното изкуство от Средиземноморието и Изтока, където Великата богиня е представена с клонка, извън сцени на хиерогамия, но отново свързана с плодородието. Освен посочената вече апликация от Летница, като друг пример от тракийското изкуство може да се даде кана 157 от Рогозенското съкровище. Всички изследвачи са единодушни, че върху каната е представена тракийската Велика богиня. Фигурата е с дълги коси и дрехи, с обозначени гърди, държаща фиала и цъфнала клонка в ръцете си (Маразов 1992: 155).

Като езическо наследство с подобен сюжет – клонка в ръцете на женско изображение, може да се тълкува присъствието на клонката в украсата на традиционните тъкани от района на Гоце Делчев. Във фонда на градския музей се съхранява престилка, върху която е представен хоровод от женски фигури, които държат в ръцете си стилизирани клони.

Изображенията показват сходството между Великата богиня и дървото на живота и подсказват за нейната основна функция, а именно – покровителство над вегетацията.

Същата символика се крие в изображенията на женски глави, редуващи се с палмети или други растителни орнаменти – често срещан мотив в древното изкуство, както и на изображенията със смесен антропоморфен и фитоморфен код – женски фигури, чиито крайници преминават в растения, женски фигури с растителни костюми и т.н.

Всичко, което се ражда в природата, произлиза от Великата богиня, защото, от една страна, тя е майката Земя, а, от друга, стимулира растежа (Маразов 1992: 229). На тази основа съществува пряка връзка между женското плодородие и плодородието в природата, добивите през годината и т.н. Това схващане се е запазило до късно и в българската народна култура. Ето защо в лекуването на прозорие освен възбращащите сили на зеленината, много важна роля играе и самата лечителка. Жената е човешкият еквивалент на Великата богиня майка (Елиаде 2002). Именно като нейна хипостаза жената може да насочи положителните природни сили, за да дарява плодородие, което в по-широк смисъл означава да дарява и здраве. Вероятно това схващане е заложено в баянията, които започват с това как Богородица изпраща болния при съответната лечителка, за да му бае. От друга страна, има и текстове, които представят как самата божия майка лекува чрез баячката:

“Седнала ми е Запринка,
на път и на кръстопът.
Отдол идва Света Богородица — златна майка.
Та ѝ рече:
.....
Мълчи, Заприно! Недей да плачеш!
Аз ще ти бая!”

Почукването върху главата на болния с млади клони е символичен двубой между дървото, носещо живот, и болестта, като хтоничен елемент и смърт. Болният има възможността да избира и да се приобщи към една от двете сили. Това проличава във въпроса на лечителката, с който тя поставя болния пред избор:

“Какво искаш? Прозори ли искаш или връши кръши?” Изборът на връшите кръши е избор на здравето, което ще се прехвърли в болния чрез досега със животворните природни сили, съсредоточени ритуално от лечителката в трите клона на овощното дърво.

ЛИТЕРАТУРА

- Василева, 1988:** Василева, М. Празници и обичаи. С., 1988.
Елиаде, 2000: Елиаде, М. Шаманизмът и архаичните техники на екстаза. С., 2000.
Елиаде, 2002: Елиаде, М. Трактат по история на религиите. С., 2002.
Енциклопедия, 2003: Календарни празници и обичаи на българите. С., 2003.
Йорданова, 1996: Йорданова, Л. Обичани обичаи. С., 1996.
Маразов, 1992: Маразов, Ив. Видимият мит. С., 1992.
Маразов, 1992 а: Маразов, Ив. Мит, ритуал и изкуство у траките. С., 1992 а.
Маринов, 1994: Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. С., 1994.
Раевски, 1984: Раевски, Д. Митология на скитите. С., 1984.
Теодоров, 1999: Теодоров, Е. Древнотракийско наследство в българския фолклор. С., 1999.
Фрейзер, 1984: Фрейзер, Дж. Златната клонка. С., 1984.

ИНФОРМАТОР:

Сале Алим, 71 г., с. Брезница